

T. XXII (2019) Z. 4 (56)
ISSN 1509-1074
DOI 10.24425/rhpp.2019.131501

**ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ**

History and archaeology
of the Ancient Middle East
in the weekly magazine
Wędrowiec (The Wanderer)

**Historia i archeologia
starożytnego
Bliskiego Wschodu
na łamach
„Wędrowca”***

Instytut Kulturoznawstwa
Akademia Ignatianum w Krakowie
ul. Kopernika 26
PL 31-501 Kraków
e-mail: leszekzi@interia.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0681-7428>

**Leszek
ZINKOW**

KEY WORDS:

Polish press in the 19th and early 20th century,
travel and geographical periodicals,
ancient history of the Middle East

SŁOWA KLUCZOWE:

„Wędrowiec”, prasa polska XIX wieku,
prasa podróżnicza, podróżopisarstwo,
starożytny Bliski Wschód (recepcja)

ABSTRACT

The illustrated weekly *Wędrowiec* (*The Wanderer*), published in 1863–1906, certainly lived up to its programmatic title and published a great deal of material on geography, history of culture and travels abroad. This article discusses the texts that dealt with the ancient history of the Middle East.

ABSTRAKT

Tygodnik ilustrowany „Wędrowiec” (1863–1906) zgodnie z tytułem i deklaracją programową poświęcał na swoich łamach wiele miejsca geografii, dziejom kultury, opisom obcych krajów i relacjom podróżniczym. Artykuł omawia publikowane w tym czasopiśmie teksty odnoszące się do zagadnień starożytnego Bliskiego Wschodu.

* Tekst jest częścią obszerniejszego projektu badawczego, przygotowywanego przez autora, o zagadnieniach starożytnego Bliskiego Wschodu na łamach polskiej prasy XIX i XX w.; zob. np.: *U początków polskiego reportażu — Maurycy Mann*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2009, z. 2 (24),

Streszczenie

Tygodnik ilustrowany „Wędrowiec” nie był pionierskim polskim czasopismem o charakterze kulturoznawczo-podróżniczo-geograficznym, lecz niewątpliwie pierwszym w pełni udanym przedsięwzięciem tego rodzaju, o czym świadczy ponadczterdziestoletni żywot na rynku prasowym, w przeciwieństwie do efemeryczności jego poprzedników. Autor proponuje przegląd i analizę zamieszczanych na łamach „Wędrowca” materiałów prasowych podejmujących rozmaite — i w różny formalnie sposób ujmowane — wątki dziedzictwa cywilizacji starożytnego Bliskiego Wschodu. Na wstępie wskazana została geograficzna i historyczna definicja zagadnienia tytułowego (obszar Egiptu, Lewantu, Międzyrzecza wraz z Persją) oraz zarysowane możliwe konteksty i pojęciowe uwarunkowania. Zaproponowana została także klasyfikacja formalna analizowanych materiałów prasowych (krótkie notki, recenzje, komunikaty, artykuły, dygresyjne relacje podróżnicze, literatura piękna, materiały graficzne itp.) i wskazane możliwe źródła (tłumaczenia i adaptacje ze źródeł zagranicznych, polskie teksty naukowe i podróżnicze, materiały własne redakcji). Rekonesans badawczy został zaproponowany w etapach dekadowych, syntetycznie omówiono ważniejsze bądź charakterystyczne publikacje, a w podsumowaniu przedstawione zostały refleksje o charakterze statystycznym (liczba tekstów, dystrybucja, przemiany form).

Na polskojęzycznym rynku prasowym dziewiętnastego stulecia wskazać można kilka tytułów, których profil (niekiedy programowo deklarowany) daje się określić jako „kulturoznawczo-podróżniczo-geograficzny”. Badając początki naszych periodyków o podobnym charakterze¹, prasoznawcy wskazują co prawda na efemeryczny „Zbiór Pism Ciekawych służący do poznania różnych narodów i krajów...” (zaledwie 6 numerów w roku 1795), wszakże dopiero w 1827 roku staraniem Michała Dembińskiego zaczął się ukazywać w Warszawie „Dziennik Podróży Lądowych i Morskich” (w istocie był miesięcznikiem), przedrukowujący w większości teksty tłumaczone z wydawnictw angielskich, francuskich, niemieckich czy rosyjskich, zwykle nie podając źródeł i autorów. Po zaledwie roku, wobec umiarkowanego powodzenia czytelniczego, „Dziennik” zmienił tytuł na „Kolumb. Pamiętnik opisom podróży lądowych i morskich, najnowszych odkryć geograficznych... poświęcony”. Jednak i ten — dwutygodnik tym razem — nie przetrwał roku; Dembiński przemianował więc „Kolumba” na „Wybór najciekawszych i najnowszych podróży lądowych i morskich...”. Także to przedsięwzięcie rychło wygasło. Podobne inicjatywy podejmował w latach 30. XIX wieku również Franciszek Salezy Dmochowski. Naturalnie zauważyć winniśmy, iż do tej tematyki akcesoryjnie sięgały inne ówczesne perio-

s. 135–146; *Sytuacja polityczna Egiptu w początkach XX stulecia w korespondencjach prasowych Tadeusza Smoleńskiego*, „Studia Historyczne” 2010, z. 2 (210), s. 143–159; *Początki periodyków związanych z muzealnictwem archeologicznym na ziemiach polskich*, [w:] *Czasopisma naukowe bibliotek, archiwów, muzeów. Tradycje — role — perspektywy*, red. A. Królczyk, Kórnik 2010, s. 129–138; „*Kto nie widział Kairu, nie widział piękności świata...*”. *Egipt w relacjach prasowych polskich podróżników drugiej połowy XIX wieku*, Kraków 2011; *Ancient Egypt and the Polish Archaeological Research in Egypt in Popular Science Magazines in 1946–1990*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 16, 2018, s. 88–100.

¹ T.Z. Bednarski, *Polskie czasopiśmiennictwo turystyczno-krajoznawcze. (Szkielet bibliograficzno-informacyjny do 1914 r.)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, nr 3 (33), s. 92–96; A. Zieliński, *Pierwsze polskie czasopisma geograficzno-podróżnicze*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, z. 2, s. 161–172; A. Kotwicki, *Początki polskiej prasy geograficzno-podróżniczej (1827–1829)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1996, nr 1–2 (145–146), s. 131–139. Interesujące uwagi w monograficznym opracowaniu ogólnym: G. Wrona, *Polskie czasopisma popularnonaukowe w XIX wieku. Ewolucja formy i treści*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2007, z. 2 (20), zwłaszcza s. 10–11, 15–17 oraz G. Wrona, E. Wójcik, R.M. Zajac, *Polskie czasopisma popularnonaukowe do 1939 roku. Dzieje i rozwój*, t. 1, Kraków 2018, zwłaszcza s. 157–164 i passim.

dyki społeczno-polityczne, kulturalne, literacko-artystyczne czy popularnonaukowe, zwłaszcza w drugiej połowie stulecia².

Warszawski tygodnik ilustrowany „Wędrowiec. Pismo obejmujące podróże i wyprawy, połączone z opisem zwyczajów i obyczajów ludów cudzoziemskich...”, ukazujący się w latach 1863–1906 (w 1906 roku został połączony z „Tygodnikiem Ilustrowanym”)³, doczekał się już kilku opracowań naukowych i przyczynków. Omawiano okoliczności jego powstania, ewolucję formalną i merytoryczną, rozmaite wątki specyfiki, znaczenie kulturotwórcze, powstała również próba ujęcia monograficznego, obejmująca na razie badawczo jednak tylko pierwsze dwie dekady ukazywania się tego periodyku⁴. Dorobek ten pozwala, jak sądzę, w kontekście proponowanego tematu, na skupienie się w dalszej części artykułu już wyłącznie na problematyce ściśle związanej z tytułem.

Szerszego wytlumaczenia i przybliżenia domaga się natomiast podjęte zagadnienie. W istocie na łamach „Wędrowca” znaleźć można względnie liczne przykłady rozmaitych popularnonaukowych nawiązań do dziejów i kultur starożytnego Bliskiego Wschodu, lecz nadzwyczaj interesujące są również niektóre uwarunkowania ich publikacji. Zakreślić należy w tym miejscu dokładniej geograficzne oraz historyczne ramy problemu. W XIX stuleciu tradycyjnym refleksjom (historycznym, geograficznym, kulturowym) na temat „dziejów ziem biblijnych” towarzyszyć zaczęły intensywniejsze badania o charakterze akademickim. Przede wszystkim dotychczasowe, ogólne pojęcie „Orientu/Wschodu” rozdzielone zostało z początkiem wieku na dwa odrębne obszary — Wschodu „bliskiego”, obejmującego Egipt, tzw. Lewant (z jęz. włoskiego ‘wschód’: azjatyckie wybrzeże Morza Śródziemnego, wyłączając Azję Mniejszą) i obszar Międzyrzecza⁵ — oraz Wschód „daleki”, czyli południowo-wschodnią Azję,

² Zob. także przekrojowe studia Z. Kmiecika: *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu (1864–1885)*, Warszawa 1971 oraz *Prasa warszawska w latach 1886–1904*, Wrocław 1989.

³ „Wędrowiec” w kolejnych rocznikach używał rozmaitych systemów „tomów”, „roczników”, „serii”; w przypisowych lokalizacjach bibliograficznych opisuje tak, jak na odpowiadających stronach tytułowych.

⁴ D. Kamińska, *Warszawski tygodnik „Wędrowiec” w latach 1863–1883*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” (część 1): 2010, nr 2 (5), s. 101–124; (część 2): 2011, nr 1 (6), s. 65–86. Tak zakreślone daty uzasadnione są wyraźnie zaznaczającym się po 1883 roku przesunięciem priorytetów profilu „Wędrowca” z podróżniczo-etnograficznego ku literacko-artystycznemu i społeczno-politycznemu, z mocnymi akcentami dydaktycznymi oraz patriotycznymi. Dla naszych rozważań ma to jednak znaczenie poboczne. Zob. także np. Z. Kmiecik, *Oblicze społeczno-kulturalne tygodnika „Wędrowiec” (1886–1905)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, 23/4, s. 43–56; I. Cybula, *Tourism as a New Form of Leisure in Light of „Wędrowiec” [„The Wanderer”] Weekly Magazine (1863–1906)*, „Folia Turistica” 2018, vol. 46, s. 149–181.

⁵ Pamiętać należy, że obszar ten przynależał bądź pozostawał w ścisłej zależności (np. Egipt) od Imperium Osmańskiego, stąd niekiedy upraszczająco utożsamiano go z „Turcją”, zwłaszcza w tekstach odnoszących się do współczesnej polityki. Problem może z innej perspektywy być jeszcze bardziej złożony, ponieważ w innych kontekstach do Wschodu/Orientu włączano południową Rosję, Kaukaz, nawet Bałkany itd. To jednak nie może być przedmiotem rozważań niniejszego tekstu.

z Indiami, Chinami i Japonią⁶. Oczywiście owo rozróżnienie wynikało nie tylko ze specjalizacyjnej ewolucji naukowego warsztatu europejskich uczonych-orientalistów (bodaj najwybitniejszym i najbardziej wpływowym był wówczas francuski językoznawca Antoine-Isaac Silvestre de Sacy, 1758–1838), lecz, bardziej może nawet, z geostrategicznych uwarunkowań polityki kolonialnej. Klucz zrozumienia wszystkich aspektów tych dwóch „Wschodów” naturalnie był zupełnie odmienny. Natomiast w przypadku Egiptu przełomowe znaczenie recepcyjne miała z kolei zwłaszcza militarna wyprawa Napoleona Bonaparte (w latach 1798–1801), który ważnym wątkiem ekspedycji uczynił aspekt naukowo-poznawczy. Dzięki setkom spektakularnych, detalicznych rycin, objętych tomami monumentalnego dzieła encyklopedycznego *Description de l’Égypte* (rozdzielonego na opis Egiptu starożytnego i współczesnego) narodziła się egiptologia jako dyscyplina naukowa, a Egipt stał się na początku dziewiętnastego stulecia bodaj najszczegółowiej opisanym krajem świata⁷. Kilka dekad później wobec Bliskiego Wschodu zaczęto używać również określenia „żywnego półksiężyca”⁸; od egipskiej doliny Nilu, poprzez Lewant, górskie pasma Anatolii, na południowy wschód Mezopotamii. Niekiedy kojarzyło się ono ze współczesnym, religijnym wymiarem tego obszaru, bowiem był to rdzeń świata arabsko-muzułmańskiego (wszakże bez Półwyspu Arabskiego). Tak wyznaczony obszar odwzorowywał zarazem starożytny świat biblijny (więc dołączono Persję), a jednocześnie tereny narodzin i rozkwitu najdawniejszych cywilizacji rolniczych — począwszy od III tysiąclecia p.n.e., kiedy powstała kultura Sumerów i na dziejową arenę wstąpili pierwsi egipscy faraonowie. Na tych obszarach rozwijały się pierwsze osiedla miejskie — a centralizacja wiodła ku instytucjom cywilizacyjnym; złożonym struktutom społeczeństw, konstruowaniu aparatu państwowego, imperialnym wzrostom i upadkom, lecz także do ewolucji różnorodnych, coraz bardziej skomplikowanych wierzeń religijnych, powstaniu systemów pisma i rozmaitych gałęzi nauki (matematyka, astronomia), imponujących inicjatyw architektonicznych⁹.

⁶ Z. Lockman, *Contending Visions of the Middle East. The History and Politics of Orientalism*, Cambridge 2004, zwł. s. 66 i nast.

⁷ Szerzej o tym zagadnieniu (wraz z obszerną bibliografią) zob. np. L. Zinkow, *Egipt circa 1850. Orient i transgresje*, Kraków 2014, zwłaszcza s. 17–18, 25 i nast.

⁸ Właściwie w ścisłe naukowym aspekcie ugruntował to sformułowanie (oraz rozrysował mapę) dopiero w XX wieku orientalista i historyk starożytności James Henry Breasted w swoim dziele *Ancient Times: A History of the Early World*, Boston 1916, s. 101, 139 i passim. Zob. także M. van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu, ok. 3000–323 p.n.e.*, Kraków 2008, zwł. s. 1–17.

⁹ Interesującą, choć poboczną tu kwestią historyczno-kulturową jest problem Cypru; w drugim tysiącleciu przed Chr. wyspa ta wskazywana była w tekstach staroegipskich (jako Alaszija), hetyckich czy babilońskich, pozostając w rozmaitych konfiguracjach zależności politycznych i handlowo-kulturowych ze starożytnym Wschodem, zwłaszcza Asyją, Persją, Fenicją (Cypr był kolonizowany przez Fenicjan), Egiptem. Badania nad najwcześniejszą przeszłością wyspy rozwinięto zwłaszcza w XX wieku, jednak w stuleciu poprzednim także zdawano sobie sprawę ze szczególnego związku Cypru z Lewantem. Warto tu więc zwrócić uwagę na artykuł pomieszczony w „Wędrowcu” t. IV/3: 1878, nr 85–86, s. 103–106, 116–119)

Dziewiętnastowieczna archeologia, przeorientowująca się od amatorskiego „zbieractwa osobliwości” ku uwarunkowanym naukową dyscypliną badaniom¹⁰ — zarówno terenowym, jak i akademickim — coraz mocniej uświadamiała Europejczykom perspektywy odkrywania tej niesłychanie fascynującej, egzotycznej części świata, olśniewającej nie tylko urokiem odmienności orientalnej kultury, lecz także nieprzebranym bogactwem, tajemnicą i wielowymiarowością starożytnego dziedzictwa. Europa z gwałtownie rosnącym zainteresowaniem pragnęła poznawać „filozofujące” podróżnicze relacje (przypomnijmy, jak mocno w pierwszej połowie XIX stulecia współkształtowały imaginarium kultury europejskiej *Opis podróży z Paryża do Jerozolimy* François-René de Chateaubrianda, a wkrótce później *Podróż na Wschód* Alphonse’a de Lamartine’a i nosząca taki sam tytuł książka Gérarda de Nerval) oraz rezultaty naukowych odkryć dokonywanych na tych terenach i tych terenów dotyczących — na przykład odczytywanie hieroglifów i pisma klinowego, co miało miejsce w pierwszych dekadach XIX wieku.

Bez wątpienia koncepcyjnym wzorem dla „Wędrowca” były, przynajmniej w początkowych latach, klasyczne periodyki brytyjskie czy francuskie („The Globe”, „Traveller’s Journal”, „Le Tour du Monde. Nouveau journal des voyages”)¹¹; z nich też redaktorzy czerpali tłumaczenia, bez podania nazwiska oryginalnego autora¹². Do analizowanej grupy tekstów włączam również publikacje o charakterze kompilacji oraz „twórczych streszczeń” i omówień, bądź komentowanych przeróbek tekstów zagranicznych. Te oczywiście (zwłaszcza anonimowe) są nadzwyczaj trudne

będącym rodzajem komentarza do opublikowanej wówczas książki F. Lübera, *Cypr. Opowiadania z podróży o naturze, ludności i historii Cypru*, Stuttgart 1878 oraz wcześniejszy: *Cypr i Paphos* — t. VI: 1865, nr 141, s. 163. Zob. też J. Śliwa, *Sztuka i archeologia starożytnego Wschodu*, s. 180–251; M. van de Mierop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, zvl. s. 143–145, 195–197; *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, red. D.B. Redford, Cairo 2001, vol. 1, s. 350.

¹⁰ Należy pamiętać, że w XIX stuleciu terminów „archeologia” czy nawet „starożytność” używano, zwłaszcza w popularnych tekstach, nadal dość niefrasobliwie; „starożytnictwem” i „archeologią” nazywano badanie nieco dawniejszej przeszłości, nawet sprzed dwóch–trzech stuleci. Nb. w kilku numerach „Wędrowca” rocznika XXXIV: 1896 pomieszczono artykuł twórcy rodzimej archeologii, Erazma Majewskiego, *Nieco o starożytnościach*; zawiera on uwagi o istocie i metodach współczesnych badań, a np. w numerach 19 oraz 26, s. 378, 518, tenże szczegółowo omawia nowoczesne sposoby wykopalisk i obchodzenia się z odkrytymi artefaktami, co prawda nakierowane na wykopaliska krajowe, wszakże pozwala to zorientować się czytelnikom w pryncypiach tej dyscypliny; zob. też m.in. notka tegoż autora — R. XXXIV: 1896, nr 51, s. 490. Od połowy 1897 roku próbowano wprowadzić rubrykę *Wiadomości z dziedziny archeologii*, jednak informacje odnosiły się w ogromnej większości do badań krajowych i europejskich.

¹¹ T.Z. Bednarski, *Polskie czasopiśmiennictwo turystyczno-krajoznawcze...*, s. 94; D. Kamisińska, *Warszawski tygodnik „Wędrowiec”...*, s. 102, 109.

¹² Nazwiska autorów i tłumaczy zaczęto niekiedy wprowadzać dopiero począwszy od serii 2 (1870). Natomiast pseudonimy, kryptonimy, skrócone podpisy pod tekstami w „Wędrowcu” rozwiązują dalej za *Słownikiem pseudonimów pisarzy polskich XV w. — 1970 r.*, red. E. Jankowski, t. I–III, Wrocław 1994–1996.

w identyfikacji. Musimy tu wszakże pamiętać, że w dziewiętnastym stuleciu, przede wszystkim wskutek rozbiorowych realiów politycznych, Polacy w bardzo umiarkowanym stopniu uczestniczyli w dynamicznie rozwijających się wówczas badaniach (archeologicznych, ale także historiograficznych, filologicznych, muzealnych) nad starożytnym Wschodem. W tym miejscu warto poczynić pewną ciekawą dygresję; na przełomie XIX i XX stulecia krakowska Akademia Umiejętności podjęła ideę publikacji polskich przekładów kanonu literatury starożytnej, a na łamach „Wędrowca” z gorzką ironią komentowano brak w rodzimej nauce zainteresowania badaniami nad antykiem, nie tylko klasycznym:

Myśmy, prawda, w myśl nowego protestującego, nie poszli za tym przykładem, o! bo mamy swój rozum. Albożeśmy to zamierzali wydać ze swego łona jakich Champollionów, Niebuhrów, Grote'ów, Schliemanów, Rawlinsonów i tym podobnych w wielkim stylu wariatów, którzyby grzebali się w grobowiskach i łykali trupie powietrze, aby je potem wyziewać w nieśmiertelnych odkryciach, odczytywać hieroglify egipskie, kliny asyryjskie, odbudowywać Miceny, Troję itp. i zarażać tem wszystkim żywostan wiedzy? Możemy się zdobyć zaledwie na kilka tłumaczeń klasyków, i to bynajmniej nie podnieceni przez ogół, ale dzięki inicjatywie i zamiłowaniu pojedynczych pisarzy, na ich własne ryzyko¹³.

Skądinąd Polakiem-pionierem profesjonalnej archeologii Wschodu (konkretnie Egiptu) był wówczas obywatel Austro-Węgier, krakowianin Tadeusz Smoleński (niestety, jego znakomicie zapowiadającą się karierę naukową przerwała śmierć w 1909 roku — w wieku 25 lat!), nadsyłający dość obficie korespondencje i artykuły popularnonaukowe do prasy — lecz galicyjskiej (głównie lwowskie „Słowo Polskie” i krakowska „Nowa Reforma”)¹⁴.

Ciekawą grupę obserwowanych tekstów stanowią krótsze bądź dłuższe publikacje (także autorów polskich); podróżników, dziennikarzy popularyzujących wie-

¹³ K. Kaszowski, *Zamierzenie krakowskiej Akademii Umiejętności*, R. XL: 1902, nr 4, s. 63. Jean-François Champollion (1790–1832) — francuski językoznawca i archeolog, twórca egiptologii (odczytał pismo hieroglificzne); Karsten Niebuhr (1733–1815) — niemiecki podróżnik, badacz dziejów Mezopotamii i pisma klinowego; George Grote (1794–1871) — angielski historyk starożytnej Grecji; Henry Creswicke Rawlinson (1810–1895) — brytyjski dyplomata, badacz Asyrii; Johann Ludwig Heinrich Schliemann (1822–1890) — niemiecki archeolog, odkrywca antycznej Troi, Myken i Tyrynsu. Dodajmy, że „Wędrowiec” parokrotnie donosił o badaniach i spektakularnych odkryciach Schliemanna; np. w t. XIII/2: 1876, nr 319 opublikowany został obszerny tekst *Troja Schliemann'a*, s. 91–94 (nb. w numerze 321 tegoż rocznika doniesiono o zakazie dalszych badań na wzgórzu Hisarlik, s. 127), notka w R. XXXII: 1894, nr 1, s. 14, czy duży tekst ilustrowany *Odkopaliska Troi*, R. XXXIII: 1895, nr 36, s. 705–707.

¹⁴ Zob. *Tadeusz Smoleński 1884–1909. Pisma naukowe i publicystyczne*, oprac. J. Śliwa i L. Zinkow, Kraków 2010; tam dalsza bibliografia; zwłaszcza L. Zinkow, *Sytuacja polityczna Egiptu w początkach XX stulecia w korespondencjach prasowych Tadeusza Smoleńskiego*, oraz J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy [...]*, Kraków 2019, s. 280–281.

dzę, od syntetycznych komunikatów po obszerne rozprawy i sprawozdania, drukowane (zgodnie z ówczesną praktyką) w kilku — zwykle kolejnych — numerach. Wykluczam natomiast z analizy teksty, w których wątek tytułowy jest marginalną dygresją oraz odnoszące się wyłącznie lub niemal wyłącznie do współczesności Bliskiego Wschodu¹⁵. Tytułowy „starożytny Bliski Wschód” określać bowiem może również w sensie largo obszar geograficzny postrzegany z perspektywy współczesnej, a wówczas analiza nasza uwikłałaby się w rozpatrywanie tekstów prasowych referujących złożone konfiguracje geopolityczne tamtego regionu, nowoczesne przemiany obyczajowe, konflikty polityczne (pamiętajmy tu na przykład o ówczesnych sporach między Rosją a Imperium Osmańskim, co przecież wymuszało określoną perspektywę komentarzy prasy warszawskiej), problematykę gospodarczą itd., co skutkowałoby nadmierną wielowątkowością badań. W kilku słowach jednak zdecydowanie wart przypomnienia jest tu cykl korespondencji z Egiptu pióra Stefana Marusińskiego (lub Maruszyńskiego)¹⁶, drukowanych w pierwszej połowie lat 80. XIX wieku w „Tygodniku Mód i Powieści”¹⁷ oraz właśnie w „Wędrowcu”¹⁸, choć

¹⁵ Spośród licznych przykładów wskazać można obszerniejsze podróżnicze relacje, w większości anonimowe, niekiedy ilustrowane rycinami starożytnych zabytków; *Damaszek* (t. IV: 1864, nr 72, s. 305–306), *Obrazy Persji współczesnej* (t. IX: 1867, nr 216, s. 113–115), A. Sulimierski, *Wycieczka naukowa do Teheranu* (t. VI/3: 1879, nr 148–150, s. 273–275, 294–296, 316–317), *Wzdłuż Eufratu* (K. Brzozowski, R. XXIII: 1885, nr 22–29, s. 254–255, 266–267, 277–278, 290–292, 303–304, 314–315, 326–327, 339–340), *Persja. Podróż pani Dieulafoy* (cykl artykułów w R. XX: 1884), *Misteria w Persji* (R. XXV: 1887, nr 47, s. 564), *Wycieczka do Anatolii, starożytnej Bitynii* (t. IX: 1867, nr 217, s. 129–133), *Podróż po Bitynii* (t. X: 1867, nr 256, s. 341–342), *Jerozolima. Wyjątek z dziennika podróży* (t. X: 1867, nr 249–250, s. 225–227, 241–246), A. Jełowicki, *Wycieczka do Morza Martwego* (R. XXXI: 1893, nr 47–49, s. 766–767, 786–787, 806–808) oraz tegoż autora *Damaszek, Liban i wybrzeże fenickie. Wspomnienia z podróży* (R. XXXIII: 1895, nr 1–6, s. 7–8, 27–28, 47–48, 67–68, 87–88, 115–116), *Latem w Libanie* (t. VI/2: 1872, nr 151, s. 321–323), *Bourguignon w Egipcie* (t. VIII: 1866, nr 186–187, s. 49–54, 67–72), *Jaskinia krokodylowa w Maabdeh* („wspomnienie podróży” F. Boyle’a; t. XIII/2: 1876, nr 323–324, s. 148–151, 171–172), *Derwisze w Kairze* (t. I/3: 1877, nr 19–20, s. 298–301, 315), *Egipt (notatka statystyczna)* (t. XL/4: 1882, nr 32, s. 87–88), *Z nad brzegów Nilu* (t. IV: 1864, nr 80–81, s. 17–20, 36 – 41) bądź J. Warszawska, *Z nad Nilu (Korespondencja własna „Wędrowca”)* (R. XLIII: 1905, nr 17, 19, s. 311–312, 341–342), także np. doniesienia o poszukiwaniu źródeł tej najdłuższej rzeki Afryki (*Żegluga po Nilu do nubijskich wodospadów*, t. V: 1865, nr 111–112, s. 97–102, 114–118), informacje o budowie i otwarciu Kanału Sueskiego (zwłaszcza druga połowa lat. 60. czy np. S. Czarnowski, *Kanał Sueski i Egipt*, R. XXV: 1887, nr 16–18, s. 188–189, 204–205, 211–212) itd. Por. M. Arafę, *Świat arabski w piśmiennictwie polskim XIX wieku*, Lublin 1994 („Wędrowca” autor potraktował tu jednak marginalnie).

¹⁶ *Polski Słownik Biograficzny*, t. XX, 1975, s. 92 (H. Szymańska); J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 179–180.

¹⁷ *Opowiadania z pobytu w Afryce*, 1881, nr 45–48, s. 529–530, 541–542, 553–554, 569–570.

¹⁸ Krótkie notki: t. XL/4: 1882, nr 3 i 42 (*Kronika geograficzna*), s. 254; nr 47 *Korespondencja Wędrowca (z Egiptu)* s. 332–333; następnie nieco obszerniejsze, rozmaicie tytułowane teksty: R. XXII: 1884, nr 14, s. 165–166; nr 18, s. 209; nr 24, s. 284; nr 34, s. 405–406; nr 43, s. 509; R. XXIII: 1885, nr 1, s. 11; nr 12, s. 141–142; nr 22, s. 260; nr 30, s. 351–352; nr 36–52, s. 428–429, 440–442,

nie dla wątków odnoszących się do starożytności i odkrywania czy opisywania jej dziedzictwa, do czego nawiązywał rzadko i lakonicznie, lecz ze względu na niezwykle barwne losy autora. Marusiński, wysłany nad Nil w charakterze agenta handlowego Kompanii Anglo-Indyjskiej, wskutek rychłego bankructwa swoich pracodawców zmuszony był do podejmowania rozmaitych samodzielnych zajęć w Egipcie, gdzie przebywał niemal dekadę (ok. 1878–1888), zwiedzając bodaj wszystkie zakątki kraju i nawiązując rozliczne kontakty handlowo-towarzyskie. Zafascynowany starożytnościami (przyczynił się znacząco do wzbogacenia zbiorów egipskich w Muzeum Czartoryskich w Krakowie¹⁹), władał biegle arabskim, a ponoć nawet zapoznał się z zasadami pisma hieroglificznego. W podobnym kontekście wspomnijmy jeszcze Stefana Nestorowicza *Wspomnienia z Egiptu*²⁰ oraz J.G. [Jana Grzegorzewskiego?], *Z krainy sfinksów i mumii*²¹.

Decyzje wyboru były niejednokrotnie trudne, bowiem liczne są w „Wędrowcu” teksty przekrojowe, omawiające na przykład dzieje rozmaitych wynalazków, z wzmianką o ich egipskich, fenickich, mezopotamskich bądź perskich początkach, a przecież i takie drobiazgi budowały u czytelników znajomość i recepcję cywilizacji starożytnego Wschodu²². Niemniej komplikuje to i tak niełatwą analizę statystyczną.

448–449, 461–464, 472–473, 485, 496–497, 507–508, 525–527, 538–539, 551, 561–562, 574–575, 585–586, 598–599, 610–611, 622; R. XXIV: 1886, nr 2, s. 22; R. XXV: 1887, nr 7, s. 80–81.

¹⁹ H. Szymbalska, *Agent Władysława Czartoryskiego w Egipcie*, „Meander”, z. 11–12, 1970, s. 495–504; t.ż., *Gromadzenie zabytków egipskich dla zbiorów krakowskich*, „Zeszyty Naukowe UJ” CCLXXXII: Prace Archeologiczne z. 14, 1972, s. 105–114.

²⁰ R. XXVI: 1888, nr 15–18, s. 170–171, 182–183, 194–196, 210–212; nr 20–27, s. 232–233, 244–245, 256–257, 268–269, 281–283, 296–297, 304–305, 317; nr 29–37, s. 340–341, 352–353, 365–366, 376–377, 388–389, 400–401, 413–414, 424–426, 437–438. Wcześniej Nestorowicz zamieścił notatkę *Polacy w Egipcie* (St. N.), R. XXVI: 1888, nr 12, s. 142. Współczesne, krytyczne wznowienie *Wspomnień Nestorowicza: „Kto nie widział Kairu”*, s. 195–288; zob. także uwagi o autorze we wstępie do nin. tomu (passim) oraz J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 197–198.

²¹ R. XXVII: 1889, nr 23–26, s. 266–267, 277–278, 289–290, 300–302. Krytyczne wznowienie: „*Kto nie widział Kairu*”, s. 289–312. Zob. J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 90.

²² Na przykład drukowane w kilku kolejnych numerach „Wędrowca” *Pismo, jego wynalazek i dzieje* (t. III: 1864: tu zwłaszcza nr 71, s. 303, 318, nr 73, s. 335), przekrojowe i wątkowe teksty o dziejach architektury (*Labirynty w starożytności i nowszych czasach*, t. VIII: 1866, nr 183, s. 5–6; *Historia mieszkań na Wystawie Paryskiej*, R. XXVII: 1889, zwł. w nr 22, s. 257–259), rzeźby (*Historyczny rozwój plastyki*, t. VII: 1866, nr 169, s. 204–205; W. Umiński, *Kamienie śpiewające* ze wzmianką o kolosach Memnona, R. XXX: 1892, nr 9, s. 135–137), wojen i wojskowości (*Wojny dawniejsze i teraźniejsze*, t. IV/S. 2: 1871, nr 79, s. 8–10), polityki (ostatnia część rozprawy *Naród i jego terytorium, podług artykułów Oskara Peschla przez Adolfa Dygasińskiego*, t. III/3: 1878, nr 60, s. 116–118), rolnictwa (*Woda i jej znaczenie w rolnictwie*, t. V/2: 1872, nr 120, cz. 2: s. 243–246), mitologii czy rozmaitych obyczajów (*Koty*, t. XLI/4: 1883, nr 50, s. 799; *Chowanie zmarłych*, R. XXIII: 1885, nr 47, s. 563; *Mitologia burzy*, R. XXIX: 1891, nr 33, s. 454; *Starożytne mody noszenia włosów*, R. XXVIII: 1890, nr 39, s. 199–200; *Historia buta*, R. XXVIII: 1890, nr 44, s. 260–261; *Jak piastowano niemowlęta*, R. XXXI: 1893, nr 17, s. 262; *Ręka ludzka i jej kabalistyczne i przesądne znaczenie* [m.in. dłoń w symbolice ikonografii starożytnego Egiptu oraz Mezopotamii], R. XXXIII:

Pod względem formalnym materiał nie jest zbyt zróżnicowany; wskazać można jednak zarówno krótkie wzmianki i notatki, recenzje książek, biogramy, jak i rozmaitej objętości relacje narracyjne czy szkice reportażowe, niekiedy rozpoznać możemy formy felietonu. Analizowane teksty podzielić można według wątków tematycznych na kilka kategorii²³: historia krajów starożytnego Wschodu, geografia tego obszaru (w aspekcie starożytnym), badania archeologiczne (odkrycia, stanowiska wykopaliskowe, zabytki kultury materialnej, architektura, artefakty), kultura symboliczna (języki i pisma, nauka, sztuka, wierzenia) oraz konteksty (na przykład archeologiczne kolekcje muzealne, sylwetki badaczy i podróżników). Liczne artykuły łączą jednak poszczególne wątki.

Tematyka badań archeologicznych na Bliskim Wschodzie pojawiła się już w pierwszym tomie „Wędrowca” — skromnie, półszpaltową notką *Wykopaliska w Azji*²⁴, zaczerpniętą z „Globe”, opisującą przypadkowe odkrycie tekstów klinowych przez kurdyjskich wieśniaków. Korespondent dodaje, że znalezione w kolejnych dniach starożytne asyryjskie przedmioty z brązu zostały niestety przetopione. W notce wspomniane jest również nazwisko Austena Henry Layarda (1817–1894), brytyjskiego dyplomaty i podróżnika, lecz przede wszystkim jednego z twórców naukowej asyrologii, niedawnego (w połowie XIX wieku) odkrywcy Niniwy i Nimrud, któremu Muzeum Brytyjskie zawdzięcza trzon wspaniałej kolekcji zabytków mezopotamskich²⁵. Kolejne dwa roczniki bardzo sporadycznie nawiązywały jednak do tematu, dopiero rok 1865 przynosi nieco obfitszy plon; barwne, anonimowe teksty *Piramidy Gizeh i Sfinks, Podróże do Ziemi Świętej i naukowe badania Arabii* oraz ilustrowany sugestywnymi rycinami *Pałac w Persepolu*²⁶. W tymże roczniku

1895, nr 23, s. 465–466; *Historia perfum*, R. XXXIII: 1895, nr 32, s. 625; *Pierścienie*, R. XXXV: 1897, nr 11, s. 215–216), czy nawet passus w artykule *Węgierscy Cyganie i muzyka*, sugerujący staroegipską etnogenезę Romów (t. II: 1863, nr 38, s. 207; zob. też t. VII: 1866, nr 180, s. 369); artykuły niejednokrotnie ilustrowane były efektownymi rycinami (a np. rycina *Grób Apisa w Serapeum* odnosiła się do drobnej wzmianki w artykule *Cześć bydła u ludów starożytnych*, t. IV/S. 2: 1871, nr 88, s. 149). Numer 3 z 1897 r. (R. XXXV) poświęcony panoramie malarskiej Jana Styki *Golgota* zawiera kilka tekstów z dygresjami na temat starożytnych realiów Ziemi Świętej. W tym samym roczniku Wiktor Gomułicki publikował *Studium estetyczno-historyczne — Piękna*, którego kilkanaście rozdziałów odnosi się do postaci kobiet czasów starożytnych z kontekstami historyczno-kulturowymi. Dodać tu należy jeszcze serię osobnych tomików „Dodatków do Wędrowca”; tu ukazały się na przykład Henryka Bartscha *Wspomnienia z podróży do Kairu i Jerozolimy w roku 1861* (Warszawa 1873).

²³ Metodologicznie odwołuję się do klasycznych propozycji Walerego Pisarka, *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983 i nowszej analizy Karoliny Szczępaniak, *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych — refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 42, 2012.

²⁴ *Dział Rozmaitości*, t. I: 1863, nr 3, s. 46.

²⁵ O Layardzie zob. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, red. E.M. Meyers, Oxford 1997, vol. 3, s. 337–338; badania w Nimrud i Niniwie tamże, vol. 4, s. 141–148.

²⁶ Odpowiednio: t. V: 1865, nr 114–115, s. 159–160, 173–175; t. VI: 1865, nr 137, s. 109 (*Kronika zagraniczna*); t. VI: 1865, nr 144, s. 215–216. O badaniach w Persepolis zob. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 4, s. 273–277.

odnajdujemy również mniejsze, interesujące notki, odnoszące się zwłaszcza do starożytnego Egiptu: na przykład o badaniach Augusta Mariette'a w mieście Abydos, o zabytkach starożytnego Wschodu w monachijskiej Pinakotece i londyńskim British Museum czy spektakularny *Posąg Ramsesa* (w Memfis)²⁷. Ostatnie lata dekady lat 60. przyniosły mniej tekstów, natomiast bardziej specjalistycznych: *Starożytna Persya wobec nauki; Nil; Hieroglify*²⁸; *Niniwa; Assyryjskie starożytności; Pismo klinowe*²⁹, kilkuczęściowy *Z dziedziny faraonów: I. Kair, II. Sfinx, III. Piramidy*³⁰ czy *Nowa Palestyna*³¹. Spośród interesujących ciekawostek wspomnieć warto o „staroegipskim” wierszu niemieckiego poety Ferdinanda Freiligratha, *Budzielnik pustyni*³² oraz notkę w dziale *Nowości naukowe* o fotograficznym dokumentowaniu zabytków egipskich w Memfis i Tebach pod kierunkiem Mariette'a³³.

W latach 70. redaktorem „Wędrowca” został Filip Sulimierski, pod którego wpływem tygodnik przybrał dojrzałą formę ilustrowanego magazynu geograficznego z literackim zacięciem. Także w interesującym nas zakresie różnorodność została podtrzymana, choć statystyka nie ulega zauważalnej zmianie. Z tej dekady warto wspomnieć kilka tekstów odnoszących się zwłaszcza do starożytnego Egiptu: *Serapeum w Memfis*³⁴ oraz bardzo interesujący *Grób króla Ramenka w trzeciej piramidzie* — na towarzyszącej rycinie widoczny jest bazaltowy sarkofag (odkryty w 1837 roku), który zatonął wraz ze statkiem płynącym do Muzeum Brytyjskiego³⁵. Drobne notatki

²⁷ Odpowiednio: t. V: 1865, nr 118, s. 212 (*Kronika Zagraniczna*); t. VI: 1865, nr 142, s. 187; t. VI: 1865, nr 146, 149, s. 254–255, 303–304; t. VI: 1865, nr 156, s. 412. Auguste Ferdinand Mariette (1821–1881) był najwybitniejszym wówczas archeologiem działającym w Egipcie, szefem specjalnie powołanej Służby Starożytności (Service des antiquités); dokonał wielu spektakularnych odkryć, założył w Kairze pierwsze muzeum gromadzące i chroniące zabytki starożytne. O Abydos zob. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 1, s. 7–12.

²⁸ Artykuł o piśmie staroegipskim — podobnie jak wymieniony dalej o piśmie klinowym — są dość rzetelne, wszakże zdarzały się także gdzie indziej informacje błędne i bałamutne; na przykład w intrygującej notce *Zamek Fridericksburg. Order słonia* (t. VIII: 1866, nr 204, s. 338) napisano całkowicie nietrafnie, że „w hieroglificznym języku Egipcjan wyobrażenie słonia oznaczało króla i w ogóle panującego”.

²⁹ Wymienione artykuły kolejno: t. VIII: 1866, nr 186, s. 54–58; t. IX: 1867, nr 213–214, s. 65–68, 81–83; t. IX–X: 1867, nr 234–235, s. 405–407, 3–6; t. IX: 1867, nr 230–231, s. 343–344, 363–365; t. IX: 1867, nr 234, s. 407–408; t. X: 1867, nr 247–248, s. 202–204, 214–216.

³⁰ T. XI: 1868, nr 278, 280, s. 286–288, 318–319; t. XIII: 1869, nr 325–326, s. 187–189, 203–207.

³¹ T. XI: 1868, nr 276–277, s. 251–252, 271–272. O badaniach w Palestynie zob. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 4, s. 207–234.

³² T. IX: 1867, nr 216, s. 123; utwór w przekładzie „F...” = Stanisława M. Rzętkowskiego.

³³ T. XII: 1868, nr 302, s. 256 (*Nowości naukowe*).

³⁴ T. V/2: 1872, nr 119, s. 225–226 (F.S. = Filip Sulimierski). O odkryciu i badaniach Memfis zob. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 2, zwł. s. 373–374.

³⁵ T. V/2: 1872, nr 120, s. 253–254. Chodzi tu o faraona Menkaure (Mykerinos); „trzecia piramida” to najmniejsza z grupy słynnych trzech wielkich piramid w Gizie pod Kairem; o feralnym transporcie sarkofagu zob. J. Thompson, *Wonderful Things. A History of Egyptology*, t. 1: *From Antiquity to 1881*, Cairo – New York 2015, s. 192. Autorem tego tekstu był „F.K.” — zapewne Filip Sulimier-

przynosiły rozmaite, ciekawe fakty: informację o obronionym w Paryżu doktoracie Gastona Maspero, „młodego egiptologa, który prawdopodobnie obejmie katedrę po hr. [Emmanuelu] de Rougé” czy odkryciu budowli ptolemejskich w pobliżu Berenike³⁶. Gdy w roczniku 1874 rozpoczęto druk powieści angielskiej podróżniczki i pisarki Amelii Edwards, *500000 funtów szterlingów* — w redakcyjnym wprowadzeniu wspomniano także o jej związkach z egiptologią³⁷. Znaleźć możemy również informacje o polskich podróżnikach nad Nil: Leonie Cienkowskim oraz braciach Aleksandrze i Konstantym Branickich³⁸, a także same relacje: kilkuczęściową *Z wędrówek po Anatolii. Z Kierasundy do Kara-Hissar* (Kara-Awdży = Karol Brzozowski)³⁹, *Kraj Jezusa Chrystusa* (o starożytnej Ziemi Świętej)⁴⁰ czy Rosjanki Lidii Paszkow, *Przez pustynię do ruin Palmiry*⁴¹. Informacje znajdujemy w stałym dziale *Nowości*, na przykład o przeznaczeniu przez rząd angielski znacznej sumy dla Muzeum Brytyjskiego dla kontynuowania wykopalisk w Niniwie i okolicy przez Hormuzda Rassama (asystenta i ucznia Layarda), przygotowywaniu wydania historii Egiptu Johannes Dümichena, czy ważniejszą nawet — o wydaniu pięćsetstronicowego *Przewodnika po Egipcie* Baedekera z tekstami najwybitniejszych wówczas niemieckich egiptologów (Lepsiusa, Schweinfurtha i in.), który „zawiera wszystko co wiemy o historii, hieroglifach, pamiątkach, zwyczajach etc. Egiptu”⁴². Wzmianka o tym wydawnictwie jest istotna o tyle, że zgodnie z redakcyjną rekomendacją „Baedekery” były wówczas publikacjami niemal naukowymi, rzetelnie wspierając

ski, w tym okresie szczególnie promujący treści naukowo-geograficzne; zob. D. Domarańczyk, *Regionalista z pasją dalekich podróży, czyli Filip Sulimierski i jego „Wędrowiec”*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica” 3 (29) 2015, s. 25–32.

³⁶ Odpowiednio: t. VII/2: 1873, nr 167, s. 174 (*Nowości naukowe*); t. X/2: 1874, nr 243, s. 142 (*Nowości*). Maspero istotnie stał się wkrótce jednym z najwybitniejszych uczonych pracujących w Egipcie.

³⁷ T. X/2: 1874, nr 252, s. 287 (*Nowości*); Amelia Blanford Edwards (1831–1892) była współzałożycielką jednej z najbardziej zasłużonych dla badań nad starożytnym Wschodem organizacji — Egypt Exploration Fund; o jej pisarstwie zob. np. J. Thompson, *Wonderful Things*, s. 263 i nast. W tym miejscu warto także wspomnieć, że w t. III/3: 1878, nr 59, s. 106 opublikowano krótki szkic Jerzy Maurycy Ebers (z portretem), w którym nakreślona została sylwetka niemieckiego egiptologa i powieściopisarza; akcje swoich eposów umieszczał w starożytnym Egipcie, cieszyły się one również powodzeniem wśród polskich czytelników; zob. też R. XXII: 1884, nr 7, s. 80; nb. dygresję o powieściach „egipskich” Ebersa znajdujemy także w zaskakującym kontekście objaśnienia do ryciny *Sielanka grecka* (R. XXXII: 1894, nr 37, s. 738).

³⁸ Odpowiednio: t. XIV/2: 1876, nr 349, s. 159; t. I/3: 1877, nr 21, s. 331–334. Zob. J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 43–44 i 27–30.

³⁹ Tu nieco informacji starożytnicznych w cz. 1 — t. XII/2: 1875, nr 301, s. 230–232. O Brzozowskim zob. J. Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 1972, s. 52–54, 150–160.

⁴⁰ T. III/2: 1871, nr 76, s. 373–374.

⁴¹ T. III/3: 1878, nr 54–56, s. 27–30, 37–39, 54–57.

⁴² Odpowiednio: t. IV/3: 1878, nr 92, s. 222; t. IV/3: 1878, nr 96, s. 286; t. IV/3: 1878, nr 97, s. 302.

erudycyjne opisy w relacjach bodaj wszystkich ambitnych podróżników ostatnich dekad XIX i początku XX stulecia (niekiedy wręcz przepisywano fragmenty).

Lata 80. XIX wieku to „złoty okres” naukowych badań archeologicznych — a co za tym także idzie — popularnych zainteresowań starożytnym Wschodem, zwłaszcza Egiptem⁴³. Obserwujemy wobec tego względny przyrost liczby publikacji, również w „Wędrowcu”, przede wszystkim w pierwszej połowie dekady, a pośród nich — niekiedy prawdziwie zdumiewające. Już w roczniku 1880 znaleźć można tekst Ernesta Świeżawskiego *Kilka kartek z przeszłości Śląska jako dzielnicy dawnej Polski*, w którym rozwija nadzwyczaj erudycyjne, kilkunastoakapitowe porównanie historyczno-geopolitycznej pozycji Górnego Śląska... ze starożytną Syrią w konfliktach egipsko-asyryjskich(!)⁴⁴. W działach *Nowości* i *Kronika geograficzna* częściej wówczas zwracają uwagę informacje niekiedy dość specjalistyczne, zarazem rzetelne, na przykład obszerna relacja o wykopaliskach Augusta Mariette’a i Emila Brugscha w Sakkara; badane były mniej znane piramidy faraonów Pepi i Merire, a znaleziono w nich ogromnie wzbogacające wiedzę o religii starożytnych Egipcjan tak zwane *Teksty piramid*⁴⁵, opisywano także równie owocne wykopaliska w Tebach (Karnak), gdzie odkryto 36 sarkofagów, w tym 15 królewskich i 3700 posążków. Z podobnym entuzjazmem „Wędrowiec” donosił o wzbogaceniu Muzeum w Bulak (Kair) cennymi wykopaliskami z Deir El-Bahari (Brugsch, Mariette) czy badaniach Gastona Maspero na terenie Teb i Dendery⁴⁶. Kilka tekstów poświęcono piramidom: *Na piramidach egipskich* oraz *Piramida w Mejdun* (chodzi o piramidę faraona Sneferu w Mejdum)⁴⁷. Odnotujemy też wskazywanie na rozmaite konteksty dziedzictwa egipskiego; na przykład uwagi o jeziorze Moeris w relacjach Herodota albo odkryciu w Rzymie egipskiego obelisku Ramzesa⁴⁸.

W „Wędrowcu” znajdziemy wówczas także artykuły i notatki o innych regionach starożytnego Wschodu. Dość obszerna relacja o wykopaliskach w Mezopotamii wraz z opisem ważniejszych ruin i artefaktów, zwłaszcza asyryjskiej twierdzy Gargames/

⁴³ Zob. J. Thompson, *Wonderful Things. A History of Egyptology*, t. 2: *The Golden Age: 1881–1914*, Cairo – New York 2015, zwł. s. 1–24.

⁴⁴ T. VII/3: 1880, nr 175, zwł. s. 289–290. Por. oparty na podobnym koncepcie krótki tekst *Egipt i Irlandya*, t. XL/4: 1882, nr 38, s. 186–187. E. Świeżawski (Sulimczyk, 1843–1919), historyk, nauczyciel warszawskich szkół średnich, współredaktor „Biblioteki Warszawskiej”.

⁴⁵ Zob. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 3, s. 95–97.

⁴⁶ Odpowiednio: t. IX/3: 1881, nr 227, s. 285; t. X/3: 1881, nr 242, s. 110; t. X/3: 1881, nr 243, s. 126 [korespondencja S. Marusieńskiego]; t. XLII/4: 1883, nr 36, s. 375; t. XLII/4: 1883, nr 39, s. 621.

⁴⁷ Odpowiednio: t. VIII/3: 1880, nr 183, 1880, s. 8–10 (tekst przedrukowałem w krytycznym wydaniu „*Kto nie widział Kairu...*”, s. 175–176); t. I/4: 1882, nr 7, s. 97.

⁴⁸ Odpowiednio: t. XLI/4: 1883, nr 13, s. 205; t. XLII/4: 1883, nr 40, s. 638. Po podbiciu przez Rzym dawnych imperiów Wschodu cesarze wielkim nakładem sił i środków sprowadzali nad Tybr rozmaite monumenty, m.in. egipskie obeliski. „Odkrywano” je i ponownie erygowano od czasów renesansu.

Karkemisz — odkryte zabytki wzbogaciły zbiory Muzeum Brytyjskiego⁴⁹; także w Międzyrzeczu — i również dla londyńskiej kolekcji — badania prowadził Hormuzd Rassam, a plonem ich było ponad 10 tysięcy artefaktów, zwłaszcza paleograficznych. Zamieszczono też notkę o odczytywaniu tekstu klinowego na jednym z cylindrów z wykopalisk Rassama, pochodzącym z czasów Nabukdanezara⁵⁰, wreszcie najbardziej spektakularny, kilkuczęściowy artykuł Jana Stelli-Sawickiego *Odkrycia w dorzeczu Eufratu i Tygrysu* o badaniach Babilonu, Niniwy i Nimrud, zwłaszcza w aspektach biblijnych, z dołączonym zarysem historii wykopalisk (Botta, Layard); w bardzo nowoczesny sposób omówiona została tu multidyscyplinarność badań (archeolog, historyk, filolog, orientalista, geolog, kartograf)⁵¹. Nieco uwagi poświęcono ponadto owocnym wykopaliskom w Chaldei, prowadzonym przez francuskiego konsula w Bassor (Basra), Ernesta de Sarzec — zabytki sprzedane zostały do Francji⁵². Kilka drobniejszych informacji ma także polski aspekt: na przykład notka bibliograficzna z krótką recenzją pracy Ignacego Radlińskiego o tekstach asyryjskich i perskich, notka o przekazaniu zbiorom krakowskim cennej kolekcji starożytności egipskich, fenickich, babilońskich, asyryjskich (głównie gliktyka) przez Konstantego Schmidta Ciążyńskiego czy komunikat o odczycie Józefa Kościelskiego *Z pod głazów piramid* na temat religii i mitologii starożytnego Egiptu⁵³.

Na łamach „Wędrowca” umieszczano wówczas również incydentalnie (i jak się wydaje dość przypadkowo) krótkie informacje o nowościach wydawniczych z interesującego nas zakresu — odnotowano na przykład ukazanie się *Bilder Aus Kairo* Adolfa Ebelinga, a spośród książek polskojęzycznych *Dziejów starożytnych w opowiadaniach dla młodzieży: I. Ludy Wschodnie* Ludomira Szczerbowicza-Wieczora

⁴⁹ T. VII/3: 1880, nr 159, s. 46–47; były to badania pionierskie: skądinąd przypomnijmy, że najbardziej owocne prace wykopaliskowe w Karkemisz z ramienia British Museum prowadzili Leonard Woolley (odkrywca słynnych grobów królewskich z Ur) i Thomas E. Lawrence (znany jako Lawrence z Arabii) w latach 1912–1919. Warto tu dodać, że The British Museum Press publikowało kolejne tomy raportów wykopaliskowych (*Carchemish. Report on the Excavations...*) aż do połowy XX w.

⁵⁰ T. XLI/4: 1883, nr 5–6, s. 77, 94.

⁵¹ T. XLII/4: 1883, nr 39–42, s. 615–618, 631–633, 650–651, 668–669. J. Stelli-Sawicki (1831–1911) był lekarzem i oficerem kawalerii; pisarstwem zajmował się sporadycznie, z pasji, wobec tego wspomniany artykuł z pewnością jest przekładem/adaptacją, a nie efektem fachowej wiedzy historyczno-archeologicznej autora.

⁵² T. X/3: 1881, nr 245, s. 157. O badaniach w Chaldei zob. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 1, s. 482–484.

⁵³ Odpowiednio: t. X/3: 1881, nr 257, s. 349 (Radliński: 1843–1920 był religioznawcą, filologiem klasycznym, historykiem, bibliistą, badaczem literatur starożytnego Wschodu); t. XLII/4: 1883, nr 36, s. 574 (zob. J. Śliwa, *Magical Gems from the Collection of Constantine Schmidt-Ciążyński and from other Polish Collections*, Kraków 2014); R. XXII: 1884, nr 16, s. 189 (o orientalistycznych zainteresowaniach Kościelskiego zob. *Szkice egipskie*, oprac. H. Kaczmarek, Poznań 2007; J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 136–137).

czy pierwszego tomu *Historii Egiptu* Ignacego Żagiella⁵⁴. Ta ostatnia zasługuje na uwagę z tego powodu, że prawdopodobnie posiłkował się nią Bolesław Prus podczas pisania *Faraona*⁵⁵.

W roku 1884 redakcję tygodnika objął Artur Gruszecki — dziennikarz, ale także powieściopisarz, który zmodyfikował program pisma, dołączając artykuły dotyczące literatury i filozofii oraz poruszające kwestie społeczne i polityczne. Niewykluczone, że właśnie wskutek tego czytelnicy „Wędrowca” a zarazem miłośnicy dziedzictwa cywilizacji starożytnego Wschodu przez kilka kolejnych roczników znajdowali na jego łamach interesujące teksty jedynie sporadycznie. Z drugiej połowy ósmej dekady na wzmiankę zasługują tu jedynie krótkie notki: o nadesłaniu dużego zbioru wartościowych starożytności babilońskich do Londynu, omówienie świeżo wydanego pierwszego (z pięciu) tomów sławnej książki Ernesta Renana *Historie du peuple d'Israel*, kilka dygresji o Egipcie i Mezopotamii w artykule *Sposoby transportu w starożytności, czy osobliwa Wieża Babel podług O. Kirchnera* (sic!), będąca wzmianką o książce jezuita Athanasiusa Kirchera *Turris Babel* (1679) i próbie siedemnastowiecznej rekonstrukcji tej budowli oraz *Sfinks i piramidy w Gizeh pod Kairem* (autorstwa K.Z. [Kornela Zielińskiego])⁵⁶. W tym mizernym bilansie zaskakująco wyróżnia się obszerny, dwuczęściowy artykuł *Hieroglify*, referujący nie tylko istotę systemu pisma staroegipskiego, lecz także przykłady tekstów z tłumaczeniami oraz dzieje jego odczytania⁵⁷.

Od początku ostatniej dekady XIX stulecia plon publikacji odnoszących się do tytułowego tematu jest obfitszy. Względnie licznie pojawiają się zarówno krótkie notki w stałym dziale *Teczka Wędrowca*; od sensacyjnego przedruku jakiejś brytyjskiej informacji o rzekomym odnalezieniu grobowca Kleopatry w pobliżu piramid w Gizie

⁵⁴ Odpowiednio: t. VII/3: 1880, nr 168, s. 189–190; t. VIII/3: 1880, nr 192, s. 159; t. VIII/3: 1880, nr 199, s. 270–271. O Żagiellu zob. J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 345–346.

⁵⁵ Arcypowieść historyczna drukowana była w odcinkach na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” od października 1895 roku (premiera książkowa w 1897), lecz w „Wędrowcu” znaleźć możemy swego rodzaju przyczynki do okoliczności towarzyszących jej powstaniu: w R. XXXI: 1893, nr 10 i 12, s. 149, 181 w dziale *Światła i cienie* zamieszczono informację o prelekcjach Juliana Ochorowicza *O tajemnicach kapitanów egipskich*, a w R. XXXIV: 1896, nr 18, s. 342 krótką rekomendację przełożonej na język polski klasycznej książki G. Maspero, *Opowiadania historyczne. Egipt i Assyria* (Warszawa 1893), zalecanej do kanonu podstawowego księgozbioru wykształconego czytelnika „Wędrowca” (można było zamówić w redakcji), która była „podręcznikiem” Prusa, współpracującego zresztą z czasopismem.

⁵⁶ Odpowiednio: R. XXVI: 1888, nr 31, s. 370 (*Z teczki Wędrowca*); R. XXV: 1887, nr 45, s. 542; R. XXVI: 1888, nr 32, s. 380; R. XXVI: 1888, nr 37, s. 434–435; R. XXVII: 1889, nr 13, s. 154–155.

⁵⁷ R. XXVI: 1888, nr 44–45, s. 525–526, 537–539. Tekst podpisany jest W. Z.; niestety *Słownik pseudonimów* nie rozwiązuje jednoznacznie (zob. t. III, s. 460); być może to Władysław Zaborski (1830–1900), historyk i teolog, jezuita, autor m.in. *Źródeł historycznych Wschodu odnośnie do Pisma Św.*, Kraków 1888, w którym wiele miejsca kompetentnie i zgodnie ze stanem ówczesnej wiedzy poświęcił piśmiennictwu staroegipskiemu, ewentualnie Wincenty Zakrzewski (1844–1918), historyk, prof. UJ, wykładowca i autor m.in. podręcznika dziejów starożytnych (1891–1903). Zob. J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 337–338.

i podobna — o odkryciu grobowców Aleksandra Wielkiego i Kleopatry w Aleksandrii („nie pozostawia najmniejszych wątpliwości”)⁵⁸; całostronicową osobliwość pióra Józefa Karola Potockiego *Mumje psów* (z ilustracją)⁵⁹; refleksję o bazarowym handlu fałszywymi antykami w Kairze⁶⁰, po bardziej naukowe — na przykład wzmianki o ważnym odkryciu skarbu bizuterii i zespołu cennych artefaktów w Dahszur (Egipt)⁶¹, tak zwanej „skrytki mumii” w Deir el-Bahari⁶², czy innych wykopaliskach nad Nilem: *Grób Ozyrysa* — badania francuskich egiptologów Émile’a Amélineau i Victora Loreta w Abydos (świątynia faraona Seti I) bądź odkryciu starożytnej nekropoli w Antonoopolis/ Antinoe⁶³. Można było przeczytać także o badaniach nad papirusami: od ciekawostkowych drobiazgów, jak na przykład *Najstarsza recepta na porost włosów*, oraz o staroegipskich testamentach i papirusach prawniczych, poprzez doniesienie o znalezieniu zbioru greckich i łacińskich papirusów w Aleksandrii, tzw. „Biblioteki Hadriana”⁶⁴, po kolejne, wyjątkowo znaczące dla archeologii (zarazem filologii klasycznej) odkrycie — znalezienie przez uczonych brytyjskich bezcennego zespołu papirusowych tekstów w Oxyrynchos⁶⁵. Swoistym uzupełnieniem oma-

⁵⁸ Odpowiednio: R. XXVIII: 1890, nr 6, s. 71; R. XXXI: 1893, nr 35, s. 556. Miejsca ich pochówków do dziś nie są znane archeologom. Nb. w R. XXXIII: 1895, nr 48, s. 944 zamieszczona została całostronicowa rycina *Śmierć Aleksandra Wielkiego* (z obrazu C. v. Piloty) i jej objaśnienie na s. 958.

⁵⁹ R. XXIX: 1891, nr 43, s. 61; dodać należy, że autor przy okazji interesująco zreferował osiągnięcia egiptologiczne Gastona Maspero.

⁶⁰ R. XXXII: 1894, nr 13, s. 252 (i całostronicowa ryc. na s. 251).

⁶¹ R. XXXII: 1894, nr 13, s. 255 oraz nr 29, s. 575; dokonane w latach 1894–1895 przez francuskiego egiptologa Jacquesa de Morgana odkrycie w Dahszur dużego skarbu księżniczek z czasów tzw. Średniego Państwa (pocz. 2 tysiąclecia przed Chr.) uznawane jest za jedno z ważniejszych osiągnięć archeologii Egiptu. Zob. J. T h o m p s o n, *Wonderful Things...*, t. 2, s. 70–71.

⁶² R. XXIX: 1891, nr 31, s. 426–427; także to dokonane w sensacyjnych okolicznościach odkrycie było milowym kamieniem egiptologii (J. T h o m p s o n, *Wonderful Things...*, t. 2, s. 8–10). Wartościowym uzupełnieniem tekstu były licznie przywołane ciekawostki dotyczące mumifikacji, współczesnego rozwijania mumii czy artefaktów odnalezionych przy mumiach.

⁶³ Odpowiednio: R. XXXVI: 1898, nr 13, s. 252; R. XXXVI: 1898, nr 35, s. 692 (kolekcja zabytków z Antinoe eksponowana jest obecnie w paryskim Muzeum Guimet). Zob. także *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 3, s. 149.

⁶⁴ Odpowiednio: R. XXXI: 1893, nr 47, s. 779; R. XXVIII: 1890, nr 14, s. 167; R. XXXVI: 1898, nr 42, s. 835. W kontekście warto tu wspomnieć notkę *Z historii wiedzy* o odczytach publicznych Samuela Dicksteina, w których prelegent wspomina m.in. tzw. matematyczny papirus Rhinda (R. XXIX: 1891, nr 48, s. 141–142) oraz artykuł *Z dziedziny wiedzy i postępu* (R. XXXI: 1893, nr 49, s. 820), w którym kilka końcowych akapitów poświęcono odkrytemu na staroegipskim papirusie wyjątkowemu traktatowi filozoficzno-moralnemu: tzw. *Naukom Ptahhotepa*.

⁶⁵ R. XXXV: 1897 nr 27, s. 533. Badania rozpoczęte w 1897 roku w środkowym Egipcie przez Brytyjczyków: Bernarda P. Grenfella, Arthura S. Hunta i W.M.F. Petriego przyniosły olbrzymi i naukowo bezcenny plon dokumentów i fragmentów papirusowych datowanych od I w. przed Chr. po X w. po Chr.; znaleziono wiele ważnych literackich tekstów greckich (Pindar, Safona), dokumenty życia codziennego, papirusy medyczne (m.in. *Corpus Hippocrateum*) oraz chrześcijańskie. Zob. J. T h o m p s o n, *Wonderful Things...*, t. 2, s. 87–89; *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 2, s. 623–624.

wianego tu zestawu tekstów „papirologicznych” może być nieco humorystyczny (niepodpisany) artykuł *Literaci za czasów Mojżesza*⁶⁶ o „ludziach pióra” starożytnego Wschodu; autor erudycyjnie powołuje się na badania wybitnych niemieckich egiptologów — Richarda Lepsius i Heinricha Brugscha — nad piśmiennictwem egipskim, omawia kształcenie pisarzy w Egipcie, ich pozycję w społeczeństwie, dywaguje nad egipskim piśmiennictwem użytkowym i literackim, rodzajami pisma itp. Nieco bałamutna naukowo jest natomiast felietonowa dygresja *Wszystko już było!* (*Hypnotyzm u starożytnych*) o rzekomych staroegipskich korzeniach „mediu-mizmu”, odwołująca się do datowanego na III wiek gnostyckiego papirusu magicznego z Liège⁶⁷. Zauważmy jeszcze kilka rozmaitych drobiazgów ze wspomnianego już dzieła *Teczki Wędrowca*; o francuskich badaniach składu chemicznego starożytnych metali, podczas których korzystano z zabytków egipskich, o berlińskim grobie egiptologa Emila Brugscha (młodszego brata wspomnianego wyżej Heinricha), w którego konstrukcji wykorzystano autentyczną pokrywę starożytnego granitowego sarkofagu; o spektakularnej wystawie zabytków egipskich, mezopotamskich i greckich w Berlinie, a także ciekawe polonicum: paryskiej aukcji zbiorów starożytności hr. Michała Tyszkiewicza⁶⁸.

Jak nietrudno zauważyć dominowały informacje związane ze starożytnym Egipcem, jednak również odnaleźć można rozmaite materiały prasowe odnoszące się do innych obszarów starożytnego Wschodu. Oto garść przykładów — na początek wskażmy charakterystyczne „drobiazgi” z *Teczki Wędrowca*: notatka o odkryciu fenickiej nekropoli w okolicach Galilei, zawierających liczne i interesujące artefakty; notatka o wykopaliskach brytyjskich w Palestynie z informacją, że znaleziska trafią do muzeum w Konstantynopolu; *Banki w Babilonie i Niniwie* — ciekawa wzmianka o odkryciu tabliczek klinowych, na których odczytano rachunki rozliczeń handlowych; o wzbogaceniu zbiorów British Museum cennym zabytkiem asyryjskim z czasów Nabukdanezara (Nabuchodonozora) — królewskim wzorcem wagi z inskrypcją, czy notatka *Zabytek z czasów Abrahama* — odkrycie zabytku piśmiennictwa babilońskiego klinowego na południe od Bagdadu⁶⁹.

⁶⁶ R. XXXII: 1894, nr 16, s. 316.

⁶⁷ R. XXXII: 1894, nr 22, s. 432; autor podpisany jest nieodnotowanym w *Słowniku pseudonimów* pseudonimem „Argus”. Trudno również orzec o który z papirusów bogatego zbioru mogło tu chodzić; zob. M.-H. M a r g a n n e, *Papyrus et papyrologie à l'Université de Liège* (Cahiers du CeDoPaL no. 5), Liège 2007.

⁶⁸ Odpowiednio: R. XXXI: 1893, nr 20, s. 316; R. XXXIV: 1896, nr 13, s. 252; R. XXXIV: 1896, nr 34, s. 148; R. XXXVI: 1898, nr 24, s. 473. Zwłaszcza ostatnia informacja jest interesująca, bowiem ogromna i bezcenna kolekcja Tyszkiewicza jest dziś ozdobą Luwru i innych ważnych europejskich ekspozycji starożytnych artefaktów (Londyn, Boston, Kopenhaga, Rzym), jedynie drobna część znajduje się w Galerii Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Warszawie; zob. J. Ś l i w a, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 318–319.

⁶⁹ Odpowiednio: R. XXVIII: 1890, nr 7, s. 83; R. XXVIII: 1890, nr 10, s. 118; R. XXXII: 1894, nr 14, s. 275; R. XXXII: 1894, nr 38, s. 755; R. XXXVI: 1898, nr 7, s. 132.

W połowie 1893 roku na łamach „Wędrowca” zaanonsowano nadzwyczaj interesujące wydawnictwo, ukazujące się nakładem własnym — monumentalne *Ilustrowane Pismo Święte*. Liczne ilustracje miały wszakże być *rysunkami autentycznych pomników i zabytków starożytności świata biblijnego* w planowanej — i w druku zrealizowanej — liczbie około tysiąca (!) a do zakupu edycji zachęcały, prócz rekomendacji tekstowej, ryciny *mumii i posągu Ramzesa II faraona z czasów ucisku Izraelitów*⁷⁰.

Na osobną uwagę zasługuje kilka tekstów dłuższych, uzupełnionych interesującym kontekstem bądź komentarzem. Artykuł Ludwika Krzywickiego, jednego z pionierów polskiej socjologii: *W pomroce dziejów*, jest zajmującą, pogłębioną refleksją historiozoficzną, w której autor przywołuje przykłady cywilizacji starożytnego Wschodu w kontekście wzajemnych relacji historycznych źródeł pisanych i źródeł archeologicznych⁷¹. W (niepodpisanym) artykule „*Talent*” króla Dawida — o intrygującym, numizmatycznym znalezisku w Jerozolimie, które trafiło do Luwru — autor uzasadnia postulat koniecznego utworzenia „muzeum biblijnego” w Jerozolimie, by nie ogołacać regionu z jego dziedzictwa archeologicznego; podobne problemy porusza trzyczęściowy tekst *Boże Narodzenie w Betlehem*, nawiązujący do starożytnych kultur Ziemi Świętej⁷². Biskup i podróżnik — ks. Karol Niedziałkowski, opublikował w kilku numerach 1896 roku obszerny artykuł *Wrażenia niewierzącego w Mieście Świętym (Pierre Loti — Jerusalem)*. Punktem wyjścia jest refleksja o książce, a w swoim tekście zawarł, zwłaszcza w początkowych partiach, liczne dygresje o starożytnych zabytkach Ziemi Świętej oraz polskich pielgrzymach i podróżnikach; m.in. Mikołaju Radziwille „Sierotce”, Tomaszu Wolskim, Józefie Drohojowskim, Ignacym Hołowińskim, Maurycym Mannie⁷³.

Bodaj jednak najbardziej intrygującą publikacją „Wędrowca” w połowie lat 90. tamtego stulecia, nawet nie tylko w kontekście interesującego nas zagadnienia tytułowego, był nadzwyczaj długi cykl popularnonaukowych artykułów — opowieści w kilku dziesiątkach odcinków, o „przygodach profesora Przedpotopowicza”, który odbywa wędrowkę przez tysiąclecia i barwnie opowiada o odległej przeszłości⁷⁴.

⁷⁰ R. XXXI: 1893, nr 51, s. 863. Wydanie ukazało się jako: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka. Zatwierdzony przez stolicę apostolską objaśnieniami podług J. Fr. Allioli. Ozdobione przeszło 1000 ilustracjami autentycznych pomników i zabytków starożytności świata biblijnego. Nagrodzone przez Jego Świątobliwość Ojca Świętego Leona XIII listem pochwalnym i złotym medalem. Wydanie nowe pod kierunkiem X. Henryka Kossowskiego*, Warszawa 1895. Nakł. Redakcyi „Wędrowca”. 4, s. 818 (pagin. dwuszpalt.), [1], XLVI.

⁷¹ R. XXIX: 1891, nr 46, s. 105–106.

⁷² Odpowiednio: R. XXX: 1892, nr 28, s. 443–444; R. XXX: 1892, nr 51–53, s. 813–814, 825–827, 839–840.

⁷³ R. XXXIV: 1896, nr 8–22, s. 142–143, 174, 194–195, 202, 234, 254, 274, 294, 303, 334, 354, 363, 383, 414, 434–435. K. Niedziałkowski (1846–1911) pozostawił drukowany opis swojej własnej podróży: *Wrażenia z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, Petersburg 1898.

⁷⁴ Warto zwrócić uwagę, że tego rodzaju koncepty popularyzacji wiedzy były dość powszechne w drugiej połowie XIX wieku, aczkolwiek budziły spore wątpliwości — fikcja literacka była w zasad-

Autorem był pionier polskiej archeologii, Erazm Majewski (zob. także przypis 11), a dwie części poświęcił starożytnemu Egiptowi i Asyrii: *W otchłaniach czasu (fantastyczne przygody profesora Przedpotopowicza)*, [rozdział] XXXI. *Egipt — jednostki obejmują panowanie nad rodem człowieczym*, oraz [rozdział] XXXII. *Tuklat-Pal-Asar; król nad królami, cztery strony świata*⁷⁵.

Osobnym zagadnieniem są publikowane w „Wędrowcu” ryciny odnoszące się do starożytnego Wschodu. Niewielkie ilustracje towarzyszyły niekiedy przedmiotowym artykułom, natomiast od około połowy lat 90. XIX stulecia znaleźć możemy kilka całostronicowych, z osobnymi, krótkimi objaśnieniami. Warte uwagi są na przykład — „scenka faraona” *Oblubienica Nilu* (według obrazu F. Heina) z bałamutnym objaśnieniem, że chodzi o jakąś „ofiara przebłągalną z dziewicy dla Nilu”, *Wieczór na pustyni* (według obrazu F. Perlberga) przedstawiająca karawanę odpoczywającą pod ruinami egipskiej świątyni w Kom Ombo, *Noc na pustyni* (według obrazu O. Wertheimera) z parą starożytnych sfinksów i parą żywych lwów obok, biblijne *Wypędzenie Hagary* (według obrazu A. van der Werffa) czy *Fantazja (taniec arabski)* F. Perlberga przedstawiająca tancerkę na tle kolumny (zapewne staroegipskiej świątyni w Karnaku)⁷⁶.

Przełom XIX i XX stulecia i pierwsze lata zeszłego wieku (przypomnijmy, że „Wędrowiec” pod swoim tytułem zakończył żywot w 1906 roku) przynoszą nieco więcej rozmaitych informacji z zakresu obserwowanego tu zagadnienia tytułowego, lecz w większości są to drobne i zwykle bagatelne informacje (w *Teczce Wędrowca*); na przykład o... ogórku w starożytnym Egipcie, o początku wypiekania chleba (znów Egipt), o staroegipskiej „porcelanie”, czy lustrach i toalecie, także w Egipcie, o znalezieniu kilku obiektów egipskiej proveniencji podczas wykopalisk w okolicach Pompejów, opis odkrytej w Antinoe „mumii Thais” czy ciekawostki — o pomyśle elektrycznego oświetlenia piramid oraz transporcie egipskiej mumii opisanej w liście przewozowym jako „konserwa”⁷⁷. Są także wieści o nieco większym ciężarze

niczej sprzeczności z nauką. Szerzej w: A. Wandel, *Przemiany współczesnej książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży na przykładzie francuskiej oferty wydawniczej*, Kraków 2019, s. 53 i in.

⁷⁵ R. XXXIV: 1896, nr 36, s. 181–184. Chodzi o Tiglat-Pilesera (Tukulti-apil-Eszara) III, którego rządy datowane są na lata 744–727 przed Chr.; zob. np. M. van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu...*, s. 256–257.

⁷⁶ Odpowiednio: R. XXXII: 1894, nr 17, s. 330 (objaśnienie s. 338); R. XXXII: 1894, nr 34, s. 670 (objaśnienie na s. 678 nie identyfikuje świątyni); R. XXXIII: 1895, nr 12, s. 237 (objaśnienie na s. 238 wskazuje, że przedstawia pejzaż z Memfis a błędna dygresja o piramidach sugeruje, że budowano je wyłącznie w czasach IV dynastii); R. XXXIV: 1896, nr 36, s. 177 (tytułowa, objaśnienie s. 195); R. XXXVI: 1898, nr 36, s. 704.

⁷⁷ Odpowiednio: R. XXXVII: 1899, nr 20, s. 394; R. XXXVII: 1899, nr 24, s. 467–468 (tu dodajmy inną informację o znalezieniu w jednym z grobowców staroegipskiego bochenka chleba z połowy 2 tysiąclecia przed Chr.: R. XXXVII: 1899, nr 38, s. 753); R. XXXVII: 1899, nr 37, s. 733 (w rzeczywistości Egipcjanie nie wyrabiali porcelany — był to rodzaj glazurowanej prażonki krzemionkowej); R. XXXVII: 1899, nr 46, s. 917; R. XXXVII: 1899, nr 1, s. 13; R. XXXIX: 1901,

naukowym; w 1899 i początku 1900 roku donoszono o ogromnych zniszczeniach tzw. sali hypostylowej wielkiej świątyni boga Amona w Karnaku spowodowanej katastrofalnym wylewem Nilu⁷⁸. Znajdziemy także notatkę o włączeniu do zbiorów i ekspozycji Muzeum Brytyjskiego jednej z najstarszych mumii egipskich, informacje o prowadzonych w Paryżu badaniach mumii ryb i odkryciu pięciu dobrze zachowanych staroegipskich drewnianych łodzi w okolicach mniej znanych piramid Dahszur⁷⁹.

Ostatnie lata „Wędrowca” przynoszą więc również dominację wątków związanych ze starożytnym Egiptem; zaledwie kilka notek i tekstów odsyła do innych obszarów starożytnego Wschodu. Na uwagę zasługuje wieloczęściowy artykuł *W krainie Jezusa (streściła Waleria Marrene)*; skrót obszerniejszego materiału Matyldy Serao⁸⁰, nawiązujący wielowątkowo do starożytnych dziejów i archeologii Palestyny; *Biblioteka sprzed czterdziestu wieków* — omówienie amerykańskich wykopalisk w Nippur, których rezultatem było odnalezienie 18 tysięcy glinianych tabliczek klinowych⁸¹; informacje o darowiznie dużej sumy na badania Uniwersytetu chicagowskiego w Egipcie i Babilonie; o odnalezieniu nadzwyczaj interesującego babilońskiego zabytku klinowego — „listu miłosnego” w Sippar (współczesny Irak) czy o odkryciach na Synaju, dokonanych przez brytyjskiego archeologa Williama Matthew Flindersa Petriego⁸².

Oprócz informacji o charakterze podróżniczo-historyczno-archeologicznym znaleźć można na łamach ostatnich roczników „Wędrowca” różnorodne materiały literackie, związane ze starożytnym Wschodem. Na uwagę zasługują tu wiersze Anny Neumannowej, skądinąd znanej podróżniczki, *Sfinks* i *Na szczycie piramidy* oraz teże autorki *Abu el-Hol (Ojciec Strachu)*. *Baśń arabska* — o legendzie sfinksa⁸³.

nr 30, s. 596; R. XXXVIII: 1900, nr 6, s. 114; R. XXXVIII: 1900, nr 29, s. 574. Opisywanie transportowanych mumii jako „konserw” bądź „suszonego mięsa” było, wydaje się, dyżurną anegdotą, wielokrotnie przytaczaną w rozmaitych czasopismach, najczęściej popularnych.

⁷⁸ R. XXXVII: 1899, nr 48, s. 953 i R. XXXVIII: 1900, nr 3, s. 53 (z dużą ryciną).

⁷⁹ Odpowiednio: R. XXXIX: 1901, nr 13, s. 256; R. XL: 1902, nr 10, s. 188; R. XL: 1902, nr 31, s. 608–609. Mumia w British Museum, o której mowa, to w istocie zakonserwowane naturalnie w pustynnym piasku zwłoki sprzed 5,5 tys. lat; naukowcy nazwali tę „mumię” *Ginger*, ponieważ zachowały się charakterystyczne, rude włosy. Jako zrekonstruowany pochówek o numerze katalogowym EA32751 otwiera londyńską galerię sztuki starożytnego Egiptu. O Dahszur zob. też *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 1, s. 354–356.

⁸⁰ R. XXXVIII: 1900, nr 29–32, s. 576–577, 598–599, 618–619, 638–639; Matilde Serao (1856–1927) — dziennikarka i poczytna pisarka pochodzenia włosko-greckiego; mimo iż nie była profesjonalną historyczką czy archeologką jej popularyzatorskie teksty są rzetelne i naukowo poprawne.

⁸¹ R. XXXIX: 1901, nr 18, s. 352; autorem był Z. = Zygmunt Noskowski. Zabytki znajdują się współcześnie w muzeum archeologicznym w Stambule. O badaniach w Nippur zob. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, 4, s. 148–152.

⁸² Odpowiednio: R. XLI: 1903, nr 45, s. 918; R. XLIII: 1905, nr 14, s. 258; R. XLIII: 1905, nr 22 i 25, s. 413, 473. Wszystkie z *Teczki Wędrowca*.

⁸³ Odpowiednio: R. XXXVII: 1899, nr 22, s. 423; R. XXXVII: 1899, nr 34–35, s. 662, 682–683. Neumannowa (1854–1918) to niezwykle intrygująca postać; starannie wykształcona ziemianka z Podola (z domu Szawłowska), już we wczesnej młodości poznała lwowskie środowisko literackie, licznie

Od pierwszego numeru w roczniku XL: 1902 drukowana była powieść Włodzimierza Zagórskiego (Chochlika) *Królowa Saby* z licznymi wątkami starożytnymi. Na tym tle natomiast wyraźnie słabsze literacko i bałamutne historycznie są opowiadania, całkowicie już zapomnianego, Konrada Rogoyskiego — oniryczna *Legenda znad Nilu* i znacznie dłuższe *Lat temu 3000* o czasach faraona Amenofisa III⁸⁴. Wracając jeszcze do poezji — odnotujmy *Głos* i *Sfinks* Or-Ota (Artura Oppmana) czy *Z nad brzegów Nilu* (z poematu „Echa”) Władysława Bukowińskiego⁸⁵. Sporadyczne są wzmianki o charakterze bibliograficznym, przy czym „Wędrowiec” nie zauważa tu dzieł naukowych; czytelnicy otrzymali natomiast wiadomość o anglojęzycznym tłumaczeniu *Faraona* Prusa wydanym w Stanach Zjednoczonych i zbiorze „starożytnych” nowel Andrzeja Niemojewskiego *Z pod pyłu wieków* (Warszawa 1906)⁸⁶.

Przeciętny, choć względnie urozmaicony jest także rezultat przeglądu tematycznych grafik w ostatnich latach „Wędrowca”; od niewielkiego, satyrycznego rysunku Juliusza Zuberera *Miłość u Egipcjan*, ryciny z obrazu Maurice’a Orange’a *Napoleon wobec mumii faraonów*, kilku reprodukcji fragmentów *Bitwy pod piramidami* Wojciecha Kossaka (z objaśnieniem Czesława Tańskiego), po okładkową grafikę ostatniego numeru rocznika 1901 — Ludwika Stasiaka, *Zagadkę bytu* z motywem staroegipskim i całostronicową rycinę Stefana Bakałowicza *Powitanie księżycy w starożytnym Egipcie*⁸⁷.

odwiedzające jej dom rodzinny. Po przeprowadzce do stolicy miała okazję poznać bliżej Sienkiewicza, Konopnicką czy Jadwigę Łuszczewską (Deotymę). Poślubiła wicekonsula austriackiego w Warszawie, Teodora Neumanna; w 1879 roku Neumann objął placówkę w Bułgarii, następnie w Rumunii, w końcu w Egipcie. Wszędzie towarzyszyła mu żona; bystra, inteligentna kobieta, pozornie skazana na bezczynność u boku męża dyplomaty, aktywnie wykorzystywała czas spędzany w kolejnych miejscach przymusowego zamieszkania, uzupełniając lekturą własne obserwacje i opisując kolejne kraje w korespondencjach i artykułach nadsyłanych do prasy, głównie lwowskiej oraz warszawskiej (tu warto wspomnieć inny tekst w „Wędrowcu”: *Czary i zjawiska pustyni egipskiej*; R. XXXVI: 1898, nr 29–31, s. 574–575, 594–595, 614–616). Wydała osobno obszerniejsze książki: *Zza Dunaju nad Nil. Wspomnienia z podróży po Egipcie* (1886) i w trzy lata później dwutomowe *Obrazy z życia na Wschodzie*; na życzliwą uwagę zasługują także inspirowane wrażeniami egipskimi wiersze zebrane w tomiku *Poezje* (1901). Podczas pobytu w Kairze została członkiem miejscowego Towarzystwa Geograficznego i wygłaszała odczyty dotyczące polskiej i litewskiej historii oraz geografii; jej kairski dom był przystanią dla tamtejszej Polonii oraz podróżników z Polski odwiedzających coraz liczniej Egipt (zob. *Polacy w Egipcie*, „Wędrowiec” R. XXVI: 1888, nr 12, s. 142). Zob. J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 198–199.

⁸⁴ Odpowiednio: R. XXXVIII: 1900, nr 48, s. 957–958; R. XXXIX: 1901, nr 20–23, s. 395, 415, 435–436, 455.

⁸⁵ Odpowiednio: R. XXXIX: 1901, nr 52, s. 1022; R. XLIII: 1905, nr 24, s. 444. Bukowiński dedykował ten fragment Stefanowi Żeromskiemu; o autorze zob.: L. Zinkow, *Starożytny Egipt w poezji polskiej. Od Biernata z Lublina do Macieja Zembatego*, Kraków 2018, s. 71–73. Zwróćmy jeszcze uwagę na wiersz *Zaklęty posąg* w *Sais* F. Schillera w tłum. R. Wężyka: R. XLIII: 1905, nr 18, s. 322.

⁸⁶ Odpowiednio: R. XL: 1902, nr 23, s. 449; R. XLIV: 1906, nr 33, s. 644 (*Nowe książki*).

⁸⁷ Odpowiednio: R. XXXVIII: 1900, nr 3, s. 48; R. XXXVIII: 1900, nr 18, s. 355 (zauważyc warto, że jedną z postaci uwiecznionych na tym znanym płótnie jest stojący tuż za Napoleonem jego

Podsumowanie

Kwerenda kompletnego zasobu „Wędrowca” wykazała 149 publikacji, rozmaicie przynależnych gatunkowo i różnej objętości, które w całości lub w istotnym wątku wprowadzają refleksje na temat geografii, historii, archeologii, dziedzictwa kultury materialnej bądź duchowej starożytnego Bliskiego Wschodu, lub związanych z nim naukowych badań, opisu tych badań, informacji o badaczach, aspektów recepcji, a także wydawnictw (bądź recenzji), czy literatury pięknej i samodzielnych grafik, rycin, reprodukcji, sięgających do takiej motywiki. Około połowę tekstów (70) można określić jako szeroko rozumiane informacje odnoszące się ściślej do prowadzonych badań archeologicznych, historycznych czy filologicznych (odczytanie starożytnych pism, badania nad świadectwami pisanymi), metod badawczych, samych badaczy (sylwetki), przy czym znacząca większość ma formę krótkiej, kilkudzaniowej notatki, pomieszczonej zazwyczaj w stałym dziale, który w różnych latach ukazywania się tygodnika zmieniał nazwę — *Kronika*, *Nowości naukowe*, *Nowości i nowiny*, *Z dziedziny naukowej*, wreszcie najdłużej używany i najstabilniejszy tytuł: *Teczka Wędrowca*. Część (15) tekstów jest nieco dłuższych (przynajmniej całostronicowych), przy czym o ile wśród wszystkich wspomnianych wyżej 70 tekstów zdecydowanie przeważają odniesienia do starożytnego Egiptu, o tyle w węższej grupie kilkunastu obszerniejszych dystrybucja odniesień kulturowo-geograficznych jest względnie proporcjonalna, z równomiernym wskazaniem na cywilizację egipską, syro-fenicką (tu także Palestyna czasów biblijnych), mezopotamską i staroperską. Pewna grupa materiałów (21 — głównie krótkie notki) związana jest z pozyskiwaniem artefaktów starożytnych do muzeów; najwięcej (7) dotyczy kolekcji francuskich (głównie Luwru, ale także na przykład paryskiego Guimet), o jedną mniej (6) poświęcono londyńskiemu British Museum. Niewątpliwie to rezultat najobfitszego korzystania przez redaktorów „Wędrowca” z francuskich i angielskich źródeł informacji. Dwie notki związane są z muzeum kairskim, które wówczas mieściło się w dzielnicy Bulak⁸⁸; po jednej dotyczącej muzeów Berlina, monachijskiej Pinakoteki, Wiednia

ówczesny adiutant, pułkownik Józef Sułkowski); R. XXXIX: 1901, nr 10, passim; R. XXXIX: 1901, nr 52, s. 1021; R. XLIV: 1906, nr 33, s. 635 (notka o autorze na s. 642 wspomina, że Bakalowicz był w 1904 pół roku w Egipcie i wykonał tam liczne szkice; zob. też J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków...*, s. 11).

⁸⁸ Dobrze znane turystom Muzeum Egipskie z siedzibą w charakterystycznym, czerwonym gmachu przy placu Tahrir otwarto uroczystie w 1902 roku — co ciekawe, próżno szukać tej informacji na łamach „Wędrowca”. Obecnie zbiory przenoszone są sukcesywnie do znacznie większego Muzeum Cywilizacji Egipskiej w pobliżu wielkich piramid w Gizie.

(zapewne Kunsthistorisches Museum), Muzeum Orientalnego w Chicago, Muzeum Archeologicznego w Konstantynopolu⁸⁹ oraz zbiorów krakowskich⁹⁰.

Na łamach „Wędrowca” opublikowanych zostało około 20 obszerniejszych relacji podróżniczych z Bliskiego Wschodu, które nawiązują w narracji do dziedzictwa starożytności odwiedzanych obszarów; nieprecyzyjne określenie „około” jest tu rezultatem niemożności innego, aniżeli subiektywne, wskazania demarkacji pomiędzy luźnymi, pojedynczymi, rozproszonymi w tych tekstach uwagami odnoszącymi się do antycznego aspektu opisywanych miejsc a głębszą i kompetentną refleksją nad tymi zagadnieniami. Najliczniejsze są opisy podróży do Egiptu oraz Ziemi Świętej; te ostatnie zwykle poszerzone o cały obszar Lewantu (Syria, Jordania, Liban), pojedyncze są relacjami z Azji Mniejszej, Międzyrzecza czy Persji. W znacznej części są to teksty anonimowe, niekiedy zaznaczano, iż wydrukowano fragmenty większych całości.

Tabela 1

Rodzaj materiałów prasowych	Lata				
	1863–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1900–1906
Teksty i dygresje w tekstach podróżniczych	5	4	3	4	3
Artykuły i dygresje w przekrojowych artykułach popularnonaukowych	11	8	6	11	2
Drobne notki, informacje, recenzje itp.	5	14	20	23	10
Teksty literackie (proza, poezja)	1	0	0	4	5

Jak się zdaje, rozbudowane analizy i wnioski statystyczne nie mogą być uprawnione wobec względnie niewielkiej grupy tekstów. Ponieważ liczbowa dystrybucja materiałów prasowych jest mniej więcej równomierna w poszczególnych latach (z pewnym przyrostem od lat 80.), można wskazać, że każdy rocznik „Wędrowca” przynosił 3–4 materiały pozostające w związku z badanym zagadnieniem tytułowym,

⁸⁹ Tu warto zwrócić uwagę, że, jak wspomnieliśmy, niemal wszystkie kraje obszaru starożytnego Wschodu znajdowały się w domenie Turcji osmańskiej, więc teoretycznie współczesne muzea Stambułu mogłyby mieć najbogatsze zbiory. Władcy osmańscy prowadzili jednak przez wieki niefrasobliwą politykę lekceważenia (nawet destrukcji), w najlepszym przypadku masowego wyprzedawania do Europy, dziedzictwa starożytności.

⁹⁰ Ciekawe, że warszawskie czasopismo nie wspomina wcale o jakichkolwiek zbiorach rosyjskich; zabytki starożytnego Wschodu zaczęto gromadzić, zwłaszcza dla kolekcji Petersburga i Moskwy, co prawda także w XIX stuleciu, choć w istocie największe wzbogacenie zbiorów Rosji w takie artefakty nastąpiło dopiero pod koniec pierwszej dekady XX wieku, gdy „Wędrowiec” przestał się ukazywać.

choć zdarzają się roczniki, w których kwerenda nie przynosi żadnego rezultatu; nie można mówić o jakiegokolwiek regularności, fluktuacje są zauważalne, nie sposób ich jednak zazwyczaj odnieść na przykład, poza paroma, do postępów ówczesnych badań czy znaczących archeologicznych odkryć. Podkreślmy raz jeszcze jednak, że około połowy tekstów (72) to formy bardzo krótkie; notki, wzmianki, wobec tego niewielkie, przypadkowe w istocie wahnięcia repartycji nie pozwalają przecież na stanowczość interpretacji czy konkluzji. W żadnym wypadku nie można stwierdzić, że tytułowy problem był w jakichkolwiek proporcjach faworyzowany na łamach tygodnika, zwłaszcza na tle podobnych publikacji odnoszących się do innych rejonów świata, prezentowanych w kontekstach historyczno-kulturowych. „Wędrowiec” publikował sporo materiałów historyczno-kulturowych czy nawet archeologicznych, odnoszących się do Dalekiego Wschodu (Chiny, Japonia, Korea), krajów antyku klasycznego (Grecja, Rzym), przedkolumbijskiej Ameryki. Parę osobnych, interesujących i (popularno-) naukowo wartościowych poświęcono też na przykład odkryciom w Pompejach czy Troi (wzgórze Hissarlik). Na tym tle rzuca się w oczy brak kilku ważnych dla nauki badań na Bliskim Wschodzie — między innymi wykopalisk w Tell el-Amarna w Egipcie, gdzie od 1887 roku odsłaniano miasto faraona-hereetyka Amenofisa IV Echnatona, którego postać wkrótce zajmie ważne miejsce nie tylko w refleksji nad starożytnością, lecz i w sztuce, literaturze, nawet w kulturze popularnej. Pamiętajmy jednak, że odnalezienie w tejże Amarnie najsłynniejszego bodaj dzieła sztuki staroegipskiej — popiersia królowej Nefertiti — miało miejsce już po zakończeniu żywota „Wędrowca”, w 1912 roku.

Bibliografia

- Arafe M., *Świat arabski w piśmiennictwie polskim XIX wieku* (Studia Polono-Arabica UMCS), Lublin 1994.
- Bednarski T.Z., *Polskie czasopiśmiennictwo turystyczno-krajoznawcze. (Szkielet bibliograficzno-informacyjny do 1914 r.)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1967, nr 3 (33), s. 92–96.
- Cybuła I., *Tourism as a New Form of Leisure in Light of „Wędrowiec” [„The Wanderer”] Weekly Magazine (1863–1906)*, „Folia Turistica” 46: 2018, s. 149–181.
- Domarańczyk D., *Regionalista z pasją dalekich podróży, czyli Filip Sulimierski i jego „Wędrowiec”*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Litteraria Polonica” 3 (29), 2015, s. 25–32.
- Kamisińska D., *Warszawski tygodnik „Wędrowiec” w latach 1863–1883*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” (część 1): 2010, nr 2 (5), s. 101–124; (część 2): 2011, nr 1 (6), s. 65–86.

- Kmieciak Z., *Oblicze społeczno-kulturalne tygodnika „Wędrowiec” (1886–1905)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, 23/4, s. 43–56.
- Kmieciak Z., *Prasa warszawska w okresie pozytywizmu (1864–1885)*, Warszawa 1971.
- Kmieciak Z., *Prasa warszawska w latach 1886–1904*, Wrocław 1989.
- Kmieciak Z., „Wędrowiec”, [w:] *Prasa polska w latach 1864–1918*, red. J. Łojek, Warszawa 1976, s. 47–48.
- Kotecki A., *Początki polskiej prasy geograficzno-podróżniczej (1827–1829)*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1996, nr 1–2 (145–146), s. 131–139.
- „Kto nie widział Kairu, nie widział piękności świata...”. *Egipt w relacjach prasowych polskich podróżników drugiej połowy XIX wieku*, red. L. Zinkow, Kraków 2011.
- van de Mieroop M., *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu, ok. 3000–323 p.n.e.*, tłum. M. Komorowska, Kraków 2008.
- The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, vol. 1–3, red. D.B. Redford, Cairo 2001.
- The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol. 1–5, red. E.M. Meyers, Oxford 1997.
- Pisarek W., *Analiza zawartości prasy*, Kraków 1983.
- Reychman J., *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa 1972.
- Szczepaniak K., *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych — refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Sociologica” 42, 2012, s. 83–112.
- Śliwa J., *Magical Gems from the Collection of Constantine Schmidt-Ciążyński and from other Polish Collections*, Kraków 2014.
- Śliwa J., *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków 2019.
- Śliwa J., *Sztuka i archeologia starożytnego Wschodu*, Warszawa – Kraków 1997.
- Thompson J., *Wonderful Things. A History of Egyptology*, t. 1: *From Antiquity to 1881*; t. 2: *The Golden Age: 1881–1914*, Cairo – New York 2015.
- Wandel A., *Przemiany współczesnej książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży na przykładzie francuskiej oferty wydawniczej*, Kraków 2019.
- Wrona G., *Polskie czasopisma popularnonaukowe w XIX wieku. Ewolucja formy i treści*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2007, z. 2 (20), s. 5–31.
- Wrona G., Wójcik E., Zajac R.M., *Polskie czasopisma popularnonaukowe do 1939 roku. Dzieje i rozwój*, t. 1, Kraków 2018.
- Zieliński A., *Pierwsze polskie czasopisma geograficzno-podróżnicze*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, z. 2, s. 161–172.